

Ekonomikos reguliavimo kryptys vykstant esminiams ūkio struktūros pokyčiams

Dalia Vidickienė

Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas
V. Kudirkos g. 18–2, LT-03105, Vilnius

crossref <http://dx.doi.org/10.5755/j01.ppa.16.3.19343>

Anotacija. Straipsnyje analizuojama, kokią įtaką ekonominės sistemos vystymuisi daro esminiai ūkio struktūros pokyčiai, kai dominuojantį vaidmenį ekonominių veiklų struktūroje iš pramonės atėmė paslaugų sektorius, ir kokias naujas ekonomikos reguliavimo priemones siūlo akademinė visuomenė ir ekonominės politikos formuotojai. Lyginami dviejų pagrindinių su šiais pokyčiais susijusių teorijų – deindustrializacijos ir poindustrinės ekonomikos – šalininkų požiūriai ir identifikuojamos pagrindinės jų išskiriamos valstybės ekonominės sistemos reguliavimo kryptis ir ekonominės politikos priemonės. Vertinamas abiejų teorijų potencialas suteikti postūmį ekonominės sistemos evoliucijai ir pateikiamos rekomendacijos, kaip paspartinti ekonomikos servitizavimą, kuriame slypi didžiausi ekonomikos vystymo rezervai.

Raktažodžiai: deindustrializacija, poindustrinis etapas, evoliucija, paslaugų sektorius, servitizacija, ekonominė politika.

Keywords: deindustrialization, postindustrial stage, evolution, service sector, servitization, economic policy.

Įvadas

Naujausiuose pasaulio mokslininkų darbuose galima surasti įvairiausių nuomonių ir skirtingų pasiūlymų dėl to, kokia kryptimi eidami ekonominės politikos formuotojai gali tikėtis geriausių rezultatų. Deja, yra mažai darbų, siūlančių naujas viešosios politikos idėjas ar net paradigmas, kuriuose mėginama savo siūlymus susieti su sparčiai vykstančia ūkio deindustrializacija bei industrinio ir poindustrinio visuomenės vystymosi etapų skirtumais. Dabartiniai mokslininkai ir ekonominius sprendimus priimančios politikai yra gimę ir užaugę industrinėje epochoje, taigi daugumos jų mąstymas yra tarsi įrėmintas į to laikotarpio ekonomikos ir visuomenės „realybės portretą“. Jų suvokimas apie ekonomikos vystymą remiasi žiniomis, kurios įgytos testuojant industrinę gamybinę sanklodą, kai pramonės įmonių darbo

organizavimo principai buvo masiškai taikomi visose visuomeninio gyvenimo srityse, o pramonės plėtra laikoma pagrindiniu ekonominės gerovės didinimo veiksniu, nes industriniame ekonomikos vystymo etape daugumos veiklų, priskiriamų paslaugų sektoriui, produktyvumas buvo gerokai mažesnis nei pramonėje ir industrializuotame žemės ūkyje. Todėl, nepaisant to, kad, remiantis pasaulinės ekonomikos struktūros analize, industrinis sektorius jau užleido lyderio poziciją paslaugų sektoriui ir pagal užimtuosius šioje veikloje, ir pagal paslaugų sektoriui tenkančią BVP dalį, didelė dalis pasaulio akademinės visuomenės ir tradicinės politinės partijos paslaugas vis dar tebelaiko antraeilium ekonomikos vystymo veiksniu ir tebėra sutelkę dėmesį į pramonės vystymą ir agrarinio sektoriaus tolesnį industrializavimą. Pastaraisiais metais, anot J. Imbs, pramoninės gamybos perkėlimas į kitas šalis tampa pagrindine dalies politikų esaluojama tema ir jie vis aktyviau kviečia taikyti pramonės veiklos reguliavimo griežtinimo ir protekcionizmo priemones [13].

Ekonomikos struktūros pokyčiai ir jų įtaka ekonomikos vystymo procesui aptariami mokslinių tyrimų kryptių, susijusių su deindustrializacijos teorija ir poindustrinės ekonomikos bei visuomenės teorija. Nors pastarojo dešimtmečio darbuose jau galima rasti atvejų, kai ūkio deindustrializacija ir poindustrinės ekonomikos kūrimas traktuojami kaip sinonimai ar to paties tikslo siekiantys veiksmai, nagrinėdami ūkio struktūros pokyčius šių kryptių atstovai ilgą laiką rėmėsi skirtingomis išeities pozicijomis. Straipsnyje siekiama apibendrinti ir palyginti deindustrializacijos ir poindustrinės ekonomikos teorijų šalininkų požiūrį. Taikant mokslinės literatūros sintezės ir palyginamosios bei sisteminės analizės metodus, identifikuojamos pagrindinės jų išskiriamos ekonominės sistemos reguliavimo kryptys ir ekonominės politikos priemonės, pateikiamos rekomendacijos, kaip paspartinti ekonominės sistemos evoliuciją.

Valstybės ekonominės sistemos reguliavimo kryptys deindustrializacijos šalininkų požiūriu

Dauguma mokslinių tyrimų ir atskirose šalyse siūlomų naujų viešosios politikos sprendimų, atkreipusių dėmesį į esminius ekonomikos struktūros pokyčius, remiasi deindustrializacijos koncepcija. Deindustrializacijos sąvoka nėra nauja ekonominėje literatūroje. Ji atsirado anksčiau, nei prasidėjo esminis išsivysčiusių valstybių ūkio struktūros pokytis, lyderio vaidmenį suteikęs paslaugų sektoriui. Visų pirma, *deindustrializacijos* terminas buvo imtas vartoti nagrinėjant neigiamą ekonominį efektą teikiančius atvejus, kai industrializuotos įmonės dėl lėšų ir jų vadovų gebėjimų stokos vėl grįžta prie rankomis, o ne mechanizmais atliekamų gamybos operacijų. Šis procesas buvo būdingas besivystančioms šalims, kurios neseniai įžengė į industrializacijos etapą. Tačiau vėliau deindustrializacijos procesus taip pat imta tirti krizinėje situacijoje dėl jų gaminamos produkcijos perprodukcijos atsidūrusių įmonių uždarymo kontekste ar analizuojant pramonės produktų gyvenimo ciklo įtaką, pvz., tekstilės pramonės nuosmukį. XX a. 9–10 dešimtmečiuose daugėjant laisvosios prekybos susitarimų, aukštą gyvenimo lygį pasiekusiose šalyse užimtųjų pramonėje dalis ėmė sparčiai mažėti dėl to, kad pramonės įmonės masiškai perkeliama į

trečiajais šalis. Jas perkėlus, sumažėdavo gamybai skirtų išlaidų, nes šiose šalyse darbo užmokestis daug mažesnis. Daug autorių, tyrinėjančių deindustrializacijos procesus, gamybos perkėlimo galimybę laikė pagrindine šio reiškinio plitimo priežastimi [1; 21].

Kai XX a. pabaigoje deindustrializacijos reiškiniai tapo masiniai ir išsivysčiusių šalių ūkio struktūroje ėmė pastebimai mažėti pramonės dalis, ši tendencija sukėlė nerimą ekonominės politikos formuotojams, imta kalbėti apie „deindustrializacijos krizę“. Pramonės sektoriaus sukuriama BVP dalies mažėjimas ūkio struktūroje buvo traktuojamas kaip grėsmė šalies ekonominei gerovei. Šie būkštavimai buvo grindžiami tuo, kad per pramonės sektoriaus viešpatavimo laikotarpį produktyvumas paslaugų sektoriuje buvo gerokai žemesnis nei pramonėje. Todėl tradiciškai mąstantys ekonomistai ir politikai iki šiol laikosi nuomonės, kad užimtųjų paslaugų sektoriuje daugėja dėl darbo vietų trūkumo pramonėje ir biurokratinio aparato augimo, o „tikrasis“ ekonomikos augimas siejamas tik su gamybos apimties pramonės sektoriuje didinimu. Šią nuostatą palaiko ir neoklasikinė ekonomikos teorija. Daug ekonominio augimo teoretikų teigia, kad šalyse ar regionuose, kuriuose bus plėtojamas paslaugų, o ne pramonės sektorius, gali įvykti ekonomikos stagnacija ar bent jau lėtesnis ekonominis augimas, o deindustrializacijos procesas – ne natūrali tobulėjimo sudedamoji dalis, bet procesas, kurio metu pasireiškia šalių nesugebėjimas užtikrinti šalies ekonomikos augimo ir konkurencingumo [1; 29].

Nors yra darbų, kuriuose deindustrializacija skirstoma į pozityvią ir negatyvią [30; 1], jau pats šio fenomeno pavadinimas suponuoja akcentą į negatyviąją jo pasireiškimo pusę. Todėl neoklasikinės ekonomikos teorijos šalininkai akcentuoja būtinybę atsižvelgti į neigiamus deindustrializacijos padarinius ir siūlo taikyti ekonominės politikos priemones, padedančias sušvelninti pramonės sektoriaus veiklų mažėjimo pasekmes. Dažniausiai analizuojama, kaip deindustrializavimo procesas paveiks šalyje ar regione esantį užimtumo, pajamų ir skurdo lygį, taikant užimtumo ir turtinės nelygybės mažinimo politikos priemones.

Užimtumo politika. Po Antrojo pasaulinio karo daugumoje šalių pradėtas kurti gerovės valstybės modelis, kuriame pagrindiniai viešosios politikos uždaviniai – užimtumas ir žmonių apsauga nuo darbo rinkos svyravimų, suteikiant paramą netekus darbo ar negalint dirbti (liga, invalidumas, senatvė). Dėl deindustrializacijos dabartinei užimtumo politikai kyla vis naujų iššūkių, nes dėl ūkio deindustrializacijos proceso mažėja darbo vietų pramoninių profesijų darbininkams. Deindustrializacijos poveikį tyrinėjantys autoriai teigia, kad gerovės valstybė turi sustiprinti valdžios intervenciją, suteikiant socialines garantijas praradusiems darbus pramonės ir žemės ūkio darbininkams [14]. Tačiau dėl ekonomikos struktūrinių pokyčių iki tol užimtumo politikoje taikomos priemonės tampa nebe tokios veiksmingos. Ypač pabrėžiama ta aplinkybė, kad perėjimas iš pramonės į paslaugų sektorių nėra lengvai įgyvendinamas, nes darbo pobūdis pramonėje ir paslaugų sektoriuje labai skiriasi. Nors besiplečiant paslaugų sektoriui, buvusiems pramonės įmonių darbininkams randasi naujų darbo vietų, tačiau įpratusiems dirbti pagal pramonėje dominuojančio konvejerinio darbo organizavimo principus daugeliui darbininkų užsiimti paslaugų

teikimu yra tikras iššūkis, nes paslaugų sektoriuje visų kvalifikacijos lygių darbams reikalingas netipiškas, nestandartinis elgesys ir šie darbai negali garantuoti nepertraukiamo užimtumo, kaip buvo įprasta industriniame etape [24; 14]. Todėl kyla daug problemų dėl to, kad darbo netekę pramonės darbininkai nesugeba persikvalifikuoti ir pereiti dirbti į augantį paslaugų sektorių. Naujausiuose deindustrializacijos procesą nagrinėjančiuose tyrimuose teigiama, kad darba pramonės įmonėse praradusių darbininkų nesugebėjimas prisitaikyti prie paslaugų sektoriaus veiklos specifikos – laikina problema, ji išsispręs natūraliai, kai darbo netekę pramonės darbininkai sulauks pensinio amžiaus [37]. Daugelyje šalių ji buvo sprendžiama taikant ankstyvo išėjimo į pensiją schemas ir finansuojant mokymus, padedančius bedarbiams įgyti paslaugų sektoriaus darbuotojui reikalingą kvalifikaciją [27].

Turtinės nelygybės mažinimo politika. Pastaraisiais industrinio sektoriaus dominavimo dešimtmečiais išsivysčiusių šalių ekonominė-socialinė politika vis daugiau dėmesio skyrė lygesniam pajamų, vartojimo ir turto paskirstymui tarp įvairių visuomenės grupių. Šie tikslai buvo ypač akcentuojami valstybėse, kurios po Antrojo pasaulinio karo skyrė dėmesį visuotinei gerovei kurti. Remiantis pokarinio pramonės sektoriaus plėtros etapo duomenų tyrimais, buvo teigiama, kad darbo užmokesčio suliginimo politika svarbi ne tik pati savaime, bet ir gali daryti pozityvų poveikį užimtumo lygiui. G. Rehno ir R. Meidnerio sukurtu modeliu [19; 28] buvo rekomenduojama aktyvi valstybės intervencija į darbo rinką. Šio modelio taikymą aktyviai rėmė profsąjungos, algų augimo tempo atitiktis produktyvumo augimui tapo reguliuojamas centralizuotai, vykstant trišalėms deryboms tarp darbdavių, vyriausybės ir profesinių sąjungų. Tačiau mažėjant pramonės vaidmeniui situacija ėmė keistis, nes dabartinė socialinio draudimo sistema ir iki šiol veiks viešosios politikos svertai buvo sukonstruoti atsižvelgiant į rizikos rūšis, kylančias pramonės darbuotojams. Deindustrializacijos teorijos kūrėjai akcentuoja, kad pasikeitus ūkio struktūrai ėmė keistis susiklosčiusios įdarbinimo ir namų ūkių organizavimo formos, kartu keičiasi socialinę riziką sukkeliantys veiksniai ir pažeidžiamiausios ekonominio gyvenimo sritys ir darbuotojų grupės.

Visų pirma vyriausybėms tenka ieškoti sprendimų, kur ir kaip įdarbinti žemą išsilavinimą turinčius žmones. Akivaizdu, kad vykstant dabartiniam ūkio restruktūrizavimui derinti paslaugų, kurias gali teikti žemesnės kvalifikacijos darbuotojai, plėtros ir lygybės tikslus yra daug sunkiau, nei tai buvo galima padaryti per vadinamąjį pramoninės gamybos plėtros „aukso amžių“ XX a. 6–7 dešimtmečiuose [15]. Kaip rodo išsamios to meto situacijos analizės, tada kartu buvo stebimas ne tik aukštos naujų ilgalaikių vartojimo prekių paklausos elastingumas, bet ir dėl fordistinių gamybos procesų organizavimo naujovių diegimo pramonės sektoriuje pasireiškę spartūs darbo našumo augimo tempai [19; 28]. Tai leido palaikyti santykinai mažas vartojimo prekių kainas ir kartu didinti realųjį pramonės darbininkų darbo užmokestį. Nuo XX a. pabaigos dėl ūkio deindustrializavimo proceso labiausiai sumažėjo žemą ir vidutinį išsilavinimą turinčių žmonių įsidarbinimo galimybės. Užimtųjų statistika EBPO šalyse rodo, kad kvalifikuotų

darbuotojų paslaugų sektoriuje daugėja labiau nei nei pramonėje [25]. Todėl deindustrializacija siejama su pajamų nelygybės didėjimu tarp nekvalifikuotos ir kvalifikuotos jėgos [9; 27]. 2008 m. EBPO paskelbė išsamią ataskaitą, kuria remiantis nuo 8-ojo dešimtmečio vidurio nelygybė šiai organizacijai priklausančiose šalyse didėja, ir vyriausybės ragina atkreipti į tai dėmesį [26]. Tačiau, pasireiškus naujoms užimtumo ir darbo apmokėjimo tendencijoms, deindustrializacijos teorija teikia nedaug patarimų ekonominės-socialinės politikos formuotojams, norintiems sumažinti turtinę nelygybę. Dažniausiai dėmesys skiriamas išorinėms, bet ne vidinėms pokyčių priežastims ir prie jų prisitaikyti padedančioms politikos priemonėms. Vyrauja nuomonė, kad pagrindinė priežastis, kodėl kvalifikuotos darbo jėgos pajamos išsivysčiusiose šalyse didėja, o nekvalifikuotos jėgos mažėja, susijusi su rinkos reguliavimo liberalizavimu [27]. Teigiama, kad sumažinus apribojimų padidėjo konkurencija, kuri atsirado žemų pajamų šalyse tiek dėl pramonės įmonių perkėlimo į šalis, kur darbo užmokesčio lygis daug žemesnis, tiek dėl didėjančių imigrantų iš skurdesnių šalių srautų, pasirengusių atlikti tą patį darbą už žemesnį atlygį nei vietiniai gyventojai. Siūloma vėl grįžti prie griežtesnių prekių ir darbo jėgos judėjimo reglamentavimo. Vietoj socialinių inovacijų, padedančių spręsti naujo ekonomikos raidos etapo iššūkius, diegimo šalių viduje siūloma jau žinomas ir išbandytas ekonominių santykių reglamentavimo priemones dar labiau sugriežtinti. Ypač kritikuojamas ir laikomas priežastimi, atvėrusia darbdaviams daugiau galimybių mokėti žemos kvalifikacijos darbuotojams minimalias algas, laikinų darbo formų reglamentavimo sušvelninimas [27], nors jis susijęs su darbo paslaugų sektoriuje pobūdžiu. Pagrindinė ekonomikos reguliavimo priemonė, skirta pajamų nelygybei mažinti dėl deindustrializacijos, buvo kai kuriose šalyse priimtas sprendimas sumažinti žemai kvalifikuotiems darbuotojams mokesčius nuo darbo pajamų [27]. Tačiau 2011 m. EBPO ataskaitoje buvo konstatuota, kad, nepaisant šiai organizacijai priklausančiose šalyse 1980–2008 m. taikytų ekonomikos reguliavimo priemonių, nelygybė dar labiau išaugo [27].

Apibendrinant pagrindines deindustrializacijos sukeltas problemas imta teigti, kad vykstant ekonomikos deindustrializacijai vyriausybės susiduria su „paslaugų ekonomikos trilema“, nes užimtumo didinimo, atlygio už darbą lygiavertiškumo ir biudžeto išlaidų ribojimo tikslai ima konfliktuoti tarpusavyje [15]. Nuo to laiko, kai ši trilema buvo suformuluota, tapo dar akivaizdžiau, kad taikant industriniu laikotarpiu sėkmingai naudotas politikos priemones deindustrializacijos sąlygomis tai nepadedą spręsti naujų iššūkių ir net sukuriama naujos problemos. Pavyzdžiui, pagrindine pastarųjų dešimtmečių užimtumo politikos reforma, skirta dėl deindustrializacijos išaugusiam bedarbių skaičiui mažinti, buvo skatinamas bedarbių aktyvumas [12]. Siekiant, kad žmonės aktyviau ieškotų darbo, buvo taikomos tokios priemonės kaip garantuojamų gerovės standartų pažeminimas. Dėl to padidėjo aukšto išsivystymo šalių gyventojų pajamų nelygybė. Anksčiau bedarbiams mokamos socialinio draudimo išmokos leido jiems palaikyti gana aukštus gyvenimo standartus, bet ėmusis aktyvumo skatinimo priemonių jų gyvenimo standartai priartėjo prie skurdo ribos. Be to, žemos kvalifikacijos darbuotojų paklausa mažėja, o darbo laiko apmokėjimas

pinga. Tai kelia grėsmę įprastiems jų gyvenimo standartams net ir suradus darbą paslaugų sektoriuje, kuriame žemos kvalifikacijos darbuotojų gaunamas darbo užmokestis žemesnis nei dirbant pramonės įmonėje. Jei visi namų ūkio nariai praranda darbą pramonėje, gyvenimo standartų nuosmukis gali būti labai žymus. Naudojant gyventojams prisitaikyti prie ekonomikos struktūros pokyčių padedančias ekonomikos reguliavimo priemones, padidėja spaudimas valstybės biudžetui, nes kuo labiau dėl ūkio deindustrializacijos tampa nepaklausios tam tikros pramonės darbuotojų profesijos, tuo didesnės lėšos turi būti skirtos bedarbių pašalpoms mokėti ir užimtumo didinimo priemonėms finansuoti. Kadangi didinti aukštesnį išsilavinimą, sudėtingesnio darbo patirtį turinčių darbuotojų užimtumą tapo lengvesne ir pigiau įgyvendinama užduotimi nei likusių bedarbių, tai dar labiau pabrangina pajamų lygybės siekių įgyvendinimą. Ši „užburta ratą“ primenanti situacija, kai koreguojant vieną ekonominės sistemos parametą tampa blogesnis kitas, rodo, kad varijavimas įprastomis ekonominės sistemos reguliavimo priemonėmis prarado savo efektyvumą.

Valstybės ekonominės sistemos reguliavimo kryptys poidustrinės ekonomikos šalininkų požiūriu

Kitai mokslinių tyrimų kryptčiai, susijusiai su pokyčiais ūkio struktūroje, atstovauja poidustrinės teorijos šalininkai. Priešingai nei deindustrializacijos teorijos kūrėjai, jie koncentruojasi į paslaugų sektoriaus augimo ir kitų sektorių gamybos proceso servitizavimo teikiamas galimybes, o ne į pramonės sektoriaus mažėjimo sukeltą grėsmę. Nepaisant iki šiol gana aršiai oponentų išsakomos kritikos, ši teorija vis labiau atskleidžia naujas ekonomikos ir visuomenės vystymo kryptis, kuriomis nukreipiamas dėmesys nuo temų, kurias akcentuoja deindustrializacijos teorijos šalininkai, ir skiriamas dėmesys socialinėms inovacijoms, padedančioms proaktyviai reaguoti į nūdienos realijas. Poidustrinės teorijos šalininkų ir jos kritikų nesusikalbėjimo priežastys geriausiai suvokiamos tada, kai kritikai siekia naujas tendencijas paaiškinti įprastiniais veiksniais, neperžengdami industrinio pasaulio rėmų. Jie daugiausia dėmesio skiria kiekybiniais ekonominės sistemos parametrams, visus pokyčius bandydami paaiškinti stipresniu arba silpnesniu kai kurių gamybos veiksmų poveikiu. Nors deindustrializacijos teorijos plėtotojai pripažįsta, kad paslaugų sektorius dominuoja, jų siūlomos ekonomikos reguliavimo kryptys dažniausiai šį reiškinį traktuoja kaip blogybę, krizinę situaciją. Poidustrinės ekonomikos teorija teigia, kad paslaugų sektoriaus vyravimas ūkio struktūroje yra neišvengiamas ekonominės sistemos evoliucijos procesas, palaipsniui vykstantis visose šalyse. Poidustrinės ekonomikos teorijos šalininkai, nagrinėdami besiformuojančią naują ūkio struktūrą, ją pristato kaip aukštesnės kokybės, sudėtingesnę reiškinį, kuriam reguliuoti reikia inovacijų. Jie neneigia prieš tai buvusio industrializacijos etapo gerųjų savybių, tačiau ieško inovatyvių būdų, kaip jas integruoti į naująją ekonominę sistemą ir sustiprinti paslaugų ir pramonės bei agrarinio sektorių tarpusavio papildomumą.

Daugiausia argumentų, pagrindžiančių ekonomikos evoliucijos į paslaugų ekonomiką neišvengiamumą, atsirado masiškai servitizuojant pramonės įmonių veiklą.

XX a. 8–9 dešimtmečiais buvo stebimas tik tradiciškai paslaugų sektoriui priskiriamų įmonių sukuriama BVP dalies augimas, o paskutiniame dešimtmetyje išryškėjo tendencija paslaugas teikti ne tik specializuotose paslaugų įmonėse, bet ir pramonės sektoriaus įmonėse. Terminas „servitizacija“ pirmą kartą buvo paminėtas 1988 m. S. Vandermerwe'io ir J. Rada'os straipsnyje „Verslo servitizacija: vertės padidinimas padidinus paslaugų apimtį“ [33]. Vėliau akademinėje ir profesinėje verslo literatūroje šią sąvoką imta vartoti vis dažniau. Per pastaruosius pora dešimtmečių ji tapo vienu iš populiariausių „naująją ekonomiką“ apibūdinančių naujadarų. Terminas „servitizacija“ sukurtas vartojant žodžio „industrializacija“ analogiją. Industrializacija suprantama kaip platus masinės pramoninės gamybos diegimas visose ūkio srityse, o servitizacija – kaip paslaugų teikimo elementų skverbimasis į kitas ūkio sritis, taikant inovatyvų verslo modelį.

Pirmiausia servitizuoti savo gamybos procesą ėmė techniškai sudėtingus įrenginius gaminančios pramonės įmonės (kompiuterių, mašinų ir pan.). Jos ėmė teikti paslaugas finansuodamos, eksploatuodamos, prižiūradamos ir atnaujindamos į gamybos procesą įdiegtus savo ar kitų gamintojų produktus [7]. Pavyzdžiui, „Xerox“ kompanija iš kopijavimo aparatų gamintojos pavirto dokumentų kopijavimo paslaugas teikiančia įmone [36], „Rolls Royce“ kompanija, gaminanti reaktyvinius lėktuvų variklius, vis didesnę pajamų dalį uždirba nuomodama savo variklių funkcionalumą, taikydama mokėjimo „už jėgos valandą“ sistemą ir teikdama visapusiškos savo gaminių priežiūros paslaugas, užtikrinančias, kad varikliai dirbs be priekaištų [23]. Daug pramonės įmonių ėmė plėtoti paslaugų verslą iš esmės. Pavyzdžiui, autoriai [32] pateikia atvejo studiją, kai dažų, skirtų automobiliams, gamintojas, užuot pardavęs dažus ir gaudamas užmokestį už patiektą dažų litrą, įkūrė dažymo verslą ir gauna užmokestį už automobilio nudažymą. Ekonomistų tyrimai rodo, kad pramonės įmonių išlaidos paslaugų procesams įgyvendinti nuolat auga, kartu auga jų sukuriama pridėtinė vertė, gaunamas pelnas ir iš paslaugų veiklos kylantis konkurencinis pranašumas. XX a. paskutinio dešimtmečio pabaigoje pramonės įmonių pajamos, gautos teikiant aptarnavimo paslaugas, buvo 10–30 % didesnės už pajamas, gautas iš naujų produktų pardavimo [35]. Vidutiniškai pramonės sektoriaus įmonių pajamos iš paslaugų teikimo sudarė 25 % visų pajamų [17]. Pastaruoju metu stebimas pramonės įmonių servitizavimo tempas pralenkia visus lūkesčius.

Vykstant minėtiems esminiams ekonominės sistemos struktūros ir verslo modelio pokyčiams neišvengiamai kyla klausimas: kokia turėtų būti valstybių ir tarpvalstybinių sąjungų ekonominė politika, padedanti maksimaliai išnaudoti ekonomikos servitizacijos teikiamą naudą? Nors dėl gana neilgo paslaugų sektoriaus dominavimo ūkio struktūroje periodo ir dar negausios servitizacijos procesų tyrimų apimties tyrimų rezultatai kol kas nevienareikšmiški, remiantis evoliuciniu požiūriu straipsnio autorė siūlo skirti šias naujas ekonomikos vystymo kryptis, papildančias iki šiol gerovės valstybėse naudotą ir deindustrializacijos teorijos siūlomą ekonominės sistemos reguliavimo sričių ir priemonių rinkinį: 1) informacinės-komunikacinės infrastruktūros sukūrimas ir palaikymas; 2) pramonės ir žemės ūkio sektorių

servitizavimą; 3) esminį švietimo sistemos pertvarkymą.

Informacinės-komunikacinės infrastruktūros sukūrimas ir palaikymas. Ši kryptis svarbi palaikant industrinio etapo metu sukurtus pasiekimus industrializuojant paslaugų teikimą, ypač protinio darbo procesus, nes informacinių-komunikacinių technologijų (IKT) pritaikymas tapo viena iš svarbiausių varomųjų jėgų plėtojant ir keičiant paslaugų sektorių. Kaip rodo įvairios pastarųjų metų ekonominės analizės, vargu ar egzistuoja nors viena paslaugų rūšis, kuriai tiesiogiai arba netiesiogiai nepadarė ar šiuo metu nedaro įtakos IKT tobulėjimas [6]. Visų pirma, paslaugų teikimo proceso industrializavimas suformavo naujas paslaugų rūšis, susijusias su informacinių srautų programiniu ir turinio aprūpinimu, dizainu ir kitais veiklos, susijusios su IKT taikymu, aspektais. Antra, suskaitmenizavus paslaugas daug paslaugų rūšių tapo sandėliuojamos ir eksportuojamos ir taip atsirado nepalyginamai didesnės paslaugų teikėjų verslo galimybės. Trečia, taikant IKT didesnis paslaugų teikimo produktyvumas. Ilgą laiką paslaugų sektoriaus darbuotojų veiklos darbuotojų produktyvumas buvo žemesnis nei pramonėje. Tačiau šalyse, sukūrusiose absoliučiai daugumai gyventojų prieinamą infrastruktūrą, leidžiančią įrenginiais atlikti daug protinio darbo funkcijų, paslaugų teikimo produktyvumas gerokai padidėjo ir net pralenkė pramonės sektoriaus produktyvumą. Taip gerokai atpigo intelektualių paslaugų teikimas ir tapo prieinamas daugiau vartotojų. Mokslininkai, įsigilinę į paslaugų teikimo produktyvumo didinimo galimybes, teigia, kad paslaugų sektorius gali tapti pagrindiniu šaltiniu, leidžiančiu pagerinti ekonominę padėtį tiek įmonėse, tiek valstybėse ir regionuose [8; 22; 11]. Todėl investicijos į aukšto paslaugų teikimo produktyvumui užtikrinti reikalingos IKT sukūrimą besivystančiose šalyse ir jos palaikymą išsivysčiusiose šalyse turi tapti vienu iš svarbiausių ekonominės politikos uždavinių, leisiančių didinti ne tik paslaugų sektoriaus, bet ir bendrą šalies ekonomikos produktyvumą. Taip pat tokia infrastruktūra leistų keisti valstybės ar regiono ūkio specializaciją, orientuojantis į pelningiausių paslaugų teikimą, ir mažintų verslo riziką, sudarant įmonėms sąlygas kombinuoti tradicinę pramonės ar žemės ūkio gamybos veiklą su paslaugų teikimu.

Pramonės ir žemės ūkio sektorių servitizavimas. Ekonomikos vystymo istorija rodo, kad nepakanka susitelkti diegti technologines inovacijas. Egzistuoja ir kita svarbi inovacijų kryptis – kitokių verslo organizacinių modelių taikymas, atveriantis daug naujų galimybių didinti paslaugų teikėjų darbo efektyvumą ir verslo tvarumą. Didinant pramonės darbuotojų darbo našumą XX a. pradžioje neregėtą šuolį leido padaryti F. Teiloro ir jo pasekėjų „mokslinio darbo organizavimo“ teorijos pritaikymas fabrikuose. Šiame šimtetyje aktualiausia tampa ne tiek didinti darbo našumą, kiek mažinti verslo riziką, nes, nepaisant didelės pozityvios IKT įtakos paslaugų sektoriaus produktyvumui, plačiai jas taikant buvo ir nepageidaujamų pasekmių. Naujos galimybės operatyviai gauti informaciją ir tvarkyti jos srautus, taikant modernias IKT, sukūrė be galo dinamišką verslo aplinką. Visi iki tol žinomi verslo rizikos valdymo būdai tapo neveiksmingi. Paslaugos gali būti priskirtos prie mažiausiai rizikingų produktų, be to, jų paklausa auga. Todėl pramonės įmonės prekybą pramoniniais produktais papildyti prekyba paslaugomis skatina ne tiek tai,

kad gali padidėti įmonių pajamų ir pelno apimtis ir apyvarta, kiek tai, kad gali atsirasti lojalių pirkėjų ir sumažėti konkurentų. Tai, kad 2008–2009 m. finansinė krizė dar labiau paskatino verslo orientaciją į paslaugų plėtrą, rodo hipotezę, jog verslo aplinkos nestabilumas ir neprognozuojamumas labai svarbus, jei ne svarbiausias, pramonės ir žemės ūkio servitizavimo veiksnys.

Pramonės įmonėse vykstantis gamybos proceso servitizavimas jau gana detaliai nagrinėjamas mokslinėje literatūroje [18]. Tačiau, analizuojant žemės ūkį, inovacijos, susijusios su šiuo fenomenu, vis dar neįvardijamos kaip servitizacija, mėginant išsiversti industrinei ekonomikai būdingais terminais. Ūkininkų pastangos naudoti naujus verslo modelius, reaguojant į naujus vartotojų poreikius dėl šviežio vietinio maisto, vadinamos trumpa maisto tiekimo grandine ir tiesioginiais pardavimais, nors iš tiesų šie ūkininkai sudaro įvairias „produktas plius paslauga“ sistemas. Vieni ūkininkai ima formuoti paprasčiausią maisto produktų krepšelį ir pristato užsakovui, kiti naudoja sudėtingesnes sistemas, pvz., bendruomeninį ūkininkavimą, kai miesto gyventojai finansuoja ūkininkų vykdomą gamybos procesą, o kartais ir patys įsitraukia į ūkinę veiklą nuo pat gamybos ciklo pradžios, kad ne tik galėtų apsirūpinti norimais produktais, bet ir įdomiai praleistų laisvalaikį.

Pastaruoju metu mokslininkai jau ėmė diskutuoti, ar reikia skatinti šalies verslininkus kurti naujų perspektyvių rūšių paslaugomis užsiimančius verslus, tiesiogiai didinančius tretinį sektorių, ar kuo daugiau servitizuoti pramonės ir žemės ūkio veiklą. Kaip rodo tyrimai, pirmajam veiksmui daugiau socialinių kaštų [5]. Todėl ekonominės politikos priemonės, skirtos skatinti gamybos proceso servitizavimą pramonėje ir agrariniame sektoriuje, turėtų būti finansuojamos prioritetiškai, nes verslo modelio inovacijos pramonės ir žemės ūkio įmonėse leistų ne tik pagerinti jas diegiančių įmonių ekonominę būklę, bet ir būtų naudingos nacionaliniu mastu: sumažėtų naujų bedarbių, padidėtų šalies konkurencingumas ir joje sukuriama pridėtinė vertė.

Pagrindinis iššūkis ekonominės politikos formuotojams, norintiems paskatinti šalies ekonominės sistemos servitizavimą, susijęs su poreikiu naujai reglamentuoti darbo santykius. Industrinio etapo užimtumo politika rėmėsi dualizavimo koncepcija [12]. Šalies gyventojai buvo skirstomi į dvi grupes: esančius darbo rinkos viduje (įdarbintus pagal „saugią“ darbo sutartį) ir išorėje (bedarbius ir įdarbintus pagal „nesaugią“ darbo sutartį). Naujausios studijos rodo, kad industriniame etape susiformavęs darbuotojų teisių gynimo modelis, kai profesinės sąjungos susitelkusios ginti darbuotojus nuo „nesaugių“ darbo sutarčių, trukdo plačiau diegti servitizuotą verslo modelį. Noras kiek įmanoma labiau sumažinti terminuotų darbo sutarčių, vengti darbo ne visą darbo dieną arba pagal užsakovo poreikį, netipiško darbo pobūdžio rizikos ir kitų nestandartinių situacijų, su kuriomis nuolat susiduria paslaugų sektoriaus darbuotojai, trukdo servitizuoti gamybos procesą. Siekiant paskatinti šalies ūkio servitizavimą, turi būti atsisakyta pasenusių darbo santykių ir sukurta lanksti, projektinei veiklai pritaikyta darbo santykių reglamentavimo sistema.

Esminis švietimo sistemos pertvarkymas. Kadangi poindustriniame etape pagrindinis sėkmės veiksnys yra sugebėjimas panaudoti žinias diegiant paslaugų

sektoriui būdingus elementus visose ekonominėse veiklose, į šį veiksnį turi būti atsižvelgiama ne tik versle, bet ir viešojoje politikoje, peržiūrint valstybėje veikiančios švietimo sistemos indėlį į naujai ūkio struktūrai pritaikytų darbuotojų rengimą. P. Druckeris dar pačioje paslaugų ekonomikos formavimosi pradžioje įspėjo, kad pereiti iš agrarinio gamybos būdo į industrinį buvo lengviau, nes žemdirbiams ar namų ūkyje užimtam žmogui suprasti pramonėje taikomus gamybos būdus nėra sunku, tačiau pramonės darbininkui labai sudėtinga perimti paslaugų sektoriaus darbuotojui reikalingus įgūdžius, ypač jei šiam darbui reikia intensyviai taikyti žinias [10]. Apie tai kalbama ir deindustrializacijos teorijoje. Tačiau įdomiausia tai, kad pereinant iš industrinės į paslaugų ekonomiką pažeidžiamumą darbo rinkoje, grėšiantį bedarbyste, vis dažniau pajunta ir labiau išsilavinusių gyventojų sluoksniai. XXI a. situacijos tyrimai jau rodo, kad rizikos tapti bedarbiu padaugėjo ne tik tarp žemą, bet ir tarp aukštą išsilavinimą turinčių žmonių, o aukštos kvalifikacijos darbuotojai ypač jautriai reaguoja į darbo rinkos sukeliama riziką [16]. Autorės nuomone, tai rodo ligšiolinio mokymo būdo neadekvatumą paslaugų ekonomikoje naudojamam gamybos būdai ir naujai sukurtos vertės sampratai. Remiantis senąja, industrinei erai pritaikyta, produktyvumo koncepcija, naujai sukurta vertė matuojama kaip produkto kainos ir gamintojo patirtų materialių ir darbo sąnaudų skirtumas. Tačiau teikiant paslaugas vis labiau plinta bendros kūrybos (angl. *co-creation*) principu pagrįstas verslo modelis, kai dalį naujos vertės sukuria ne paslaugų teikėjas, bet jo klientas [3; 11; 31]. Paslaugų užsakovo įtraukimo į naujai kuriamą vertę laipsnis gali būti įvairus, tačiau paslaugų teikėjas paprastai teikia savo indėlį. Tačiau bendras kūrybos procesas ne visada būna sėkmingas, nes bendradarbiaujant reikia visai kito pobūdžio žinių ir įgūdžių, nei įgytų industrinėje eroje. Gausūs tyrimai [4] rodo, kad dabartinė švietimo sistema nėra pritaikyta naujosios ekonominės sistemos reikalavimams. Praraja tarp švietimo sistemos suteikiamo išsilavinimo ir žinių, reikalingų jaunimui įsitraukti į dabartinę ekonominę sistemą, didėja. Tarptautiniu mastu atliekami tyrimai rodo, kad mažiau nei pusė apklaustų darbdavių ir studentų pripažįsta, kad gavę universiteto diplomą jauni žmonės tinkamai pasirengę įsitraukti į ūkinę veiklą [20]. M. Weise'as labai taikliai pastebėjo, kad „kažkas iš esmės daroma neteisingai, jei tuo, kad baigiantys universitetą studentai įgyja darbo jėgai reikalingus gebėjimus, tiki 96 proc. akademinį institucijų vadovų, bet tik 11 proc. verslo lyderių“ [34, p. 1].

Atsižvelgiant į esminį naujos vertės kūrimo būdo skirtumą tarp veiklų pramonės ir paslaugų sektoriuose, pagrindiniu ateities uždaviniu ekonominės politikos formuotojams tampa dabartinės švietimo sistemos, akcentuojančios tai, kad reikia sukaupti kuo daugiau informacijos, pertvarkymas į tokią mokymo sistemą, kuri: 1) išmokytų taikyti įgyjamas žinias įvairiuose kontekstuose; mokymo procesas turėtų būti organizuotas taip, kad būtų galimybė naujai įgytą žinių porciją pamėginti pritaikyti praktikoje, o projektui įgyvendinti trūkstamas žinių spragas mokiniai būtų skatinami sukurti patys; ypač perspektyvios šiuo atžvilgiu atrodo dabartinei Vakarų šalių švietimo sistemai priešpriešinamos kontekstinio švietimo koncepcijos; 2) taikytų tokius mokymosi metodus, kad naujos žinios būtų ne tik perteikiamos mokytojo, bet

mokiniai dalytūsi žiniomis ir mokytų vienas kitą. Tai leistų ugdyti savybes, be kurių neįmanomas sėkmingas paslaugų verslas: kūrybišką požiūrį ir į bendradarbiavimo kultūrą orientuotą elgseną.

Išvados

1. Nepaisant gana gausios literatūros, nagrinėjančios deindustrializacijos mastą ir apraiškų įvairovę, darbų, teikiančių rekomendacijas ekonominės-socialinės politikos formuotojams, nedaug. Dauguma jų susiję su siekiu mažinti deindustrializacijos sukeliamas neigiamas pasekmes – bedarbystę ir turtinę nelygybę – didinant prekių ir darbo jėgos laisvo judėjimo ir darbo santykių apribojimus.

2. Ieškant veiksmingų būdų reguliuoti šiuolaikinę valstybių ar regionų ekonomiką, perspektyvesnė yra evoliucinė poindustrinės ekonomikos koncepcija besiremianti tyrimų kryptis. Ja remiantis, ekonomikos vystymo būdas, kai ekonomikos augimo tikimasi iš pramonės sektoriaus, XX a. pabaigoje prarado savo aktualumą, nes dauguma industriniame ekonominės sistemos evoliucijos etape taikytų politikos priemonių tapo neveiksmingos ar net teikia nepageidaujamą pašalinį efektą. Sutelkus politikos priemones spartinti industrinės ekonomikos transformaciją į paslaugų ekonomiką, ekonominė sistema gali įgyti naujų saviorganizacijos galimybių ir konkurencinių pranašumų, bet tam reikia esminių inovacijų viešojoje politikoje.

3. Didžiausi ekonomikos vystymo rezervai glūdi servitizuojant ekonomiką. Tai ne tik paslaugų įmonių augimas ir jų veiklos apimtys didėjimas, bet ir kitų ekonomikos sektorių veiklos proceso papildymas paslaugų elementais. Taigi būsima šalių ir regionų ekonominė gerovė daug priklauso nuo to, kiek ekonominės politikos formuotojai sugebės persiorientuoti, pakoreguoti ir papildyti industrinei epochai būdingus ūkio vystymo tikslus ir metodus paslaugoms teikti pritaikytomis viešosios politikos priemonėmis.

Literatūra

1. Alderson, A. Explaining Deindustrialization: Globalization, Failure, or Success? *American Sociological Review*, 1999, Vol. 64, No 5, p. 701–21.
2. Boulhol, H., Fontagné, L. *Deindustrialisation and the Fear of Relocations in the Industry*. CEPII, Working Paper, 2006.
3. Bowen, D. E. The Changing Role of Employees in Service Theory and Practice: An Interdisciplinary View. *Human Resource Management Review*, 2016, Vol. 26, No 1, p. 4–13.
4. Calonge, D. S., Shah N. A. MOOCs, Graduate Skills Gaps, and Employability: A Qualitative Systematic Review of the Literature. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 2016, Vol. 17, No 4.
5. Crozet, M., Milet E. The Servitization of French Manufacturing Firms. In: L. Fontagné, A. Harrison (eds.). *The Factory-Free Economy. Outsourcing, Servitization, and the Future of Industry*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
6. Cuadrado-Roura, J. R. Service Industries and Regional Analysis. New Directions and Challenges. *Investigaciones Regionales*, 2016, No 36, p. 107-127.

7. Davies, A. Are Firms Moving "Downstream" Into High-value Services? In: J. Tidd, F. M. Hull (eds.). *Service Innovation: Organizational Responses to Technological Opportunities & Market Imperatives*. London: Imperial College Press, 2003, p. 321–340.
8. Dawson, A. Managing People and Productivity to Capture Growing Opportunities Behind the Red Curtain. In: *World Workplace Asia*. Ifma, 2013.
9. Dicken, P. *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*. London: Sage Publications, 2007.
10. Drucker P. *The Age of Social Transformation*. *Atlantic Monthly*, 1994, Vol. 274, No 5, p. 53-80.
11. Edvardsson, B. Service-Dominant Logic and Service Science as Lenses for Service Productivity. In: J. Bessant, C. Lehmann, K. M. Moeslein (eds.). *Driving Service Productivity*. London: Springer International Publishing, 2014, p. 73–91.
12. Frege C., Kelly J. *Comparative Employment Relations in the Global Economy*. London, New York: Routledge, 2013.
13. Imbs, J. Structural Change in the OECD: Some Facts, In: L. Fontagné, A. Harrison (eds.). *The Factory-Free Economy. Outsourcing, Servitization, and the Future of Industry*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
14. Iversen, T., Cusack, T. R. The Causes of Welfare State Expansion: Deindustrialization or Globalization? *World Politics*, 2000, Vol. 52, No 03, p. 313–349.
15. Iversen, T., Wren, A. Equality, Employment, and Budgetary Restraint: The Trilemma of the Service Economy. *World Politics*, 1998, Vol. 50, No 04, p. 507–546.
16. Huber, E., Stephens, J. D. Income Inequality and Redistribution in Post-industrial Democracies: Demographic, Economic and Political Determinants. *Socio-Economic Review*, 2014, Vol. 12, No 2, p. 245–267.
17. Koudal, P. The Service Revolution in Global Manufacturing Industries. *Deloitte Research*, 2006, No 2, p. 1–22.
18. Lightfoot, H., Baines, T., Smart, P. The Servitization of Manufacturing: A Systematic Literature Review of Interdependent Trends. *International Journal of Operations & Production Management*, 2013, Vol. 33, No 11/12, p. 1408–1434.
19. Meidner, R. *Co-ordination and Solidarity: An Approach to Wages Policy*. Stockholm: Bokforlaget Prisma, 1974.
20. Mourshed, M., Patel, J., Suder, K. *Education to Employment: Getting Europe's Youth Into Work*. Mc Kinsey & Company, 2014.
21. Mustar, P. Industrial Policy in France: In Search of Lost Time. *Economia e Politica Industriale*, 2016, Vol. 43, No 3, p. 305–313.
22. Neely, A. Trends Towards Servitisation. In: J. Bessant, C. Lehmann, K. M. Moeslein (eds.). *Driving Service Productivity*. London: Springer International Publishing, 2014, p. 59–72.
23. Ng, I., Parry, G., Smith, L., Maull, R., Briscoe, G. Transitioning From a Goods-dominant to a Service-dominant Logic: Visualising the Value Proposition of Rolls-Royce. *Journal of Service Management*, 2012, Vol. 23, No 3, p. 416–439.
24. Oesch, D. *Redrawing the Class Map*. Stratification and Institutions in Britain, Germany, Sweden and Switzerland, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

25. OECD. *Growth In Services. Fostering Employment, Productivity And Innovation*. Paris, 2005.
26. OECD. *Growing Unequal?: Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris, 2008.
27. OECD. *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*. Paris, 2011.
28. Rehn, G. Swedish Active Labour Market Policy: Retrospect and Prospect. *Industrial Relations*, 1985, Vol. 24, No 1, p. 62–89.
29. Rowthorn, R., Coutts K. Commentary: Deindustrialisation and the Balance of Payments in Advanced Economies. *Cambridge Journal of Economics*, 2004, Vol. 28, No 5, p. 767–790.
30. Rowthorn, R., Wells J. *De-industrialization and Foreign Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
31. Rutkauskas, J., Paulavičienė, E. Concept of Productivity in Service Sector. *Engineering Economics*, 2015, Vol. 43, No 3, p. 35–41.
32. Spring, M., Araujo L. Service, Services and Products: Rethinking Operations Strategy. *International Journal of Operations and Production Management*, 2009, Vol. 29, No 5, p. 444–467.
33. Vandermerwe, S., Rada, J. Servitization of Business: Adding Value by Adding Services. *European Management Journal*, 1988, Vol. 6, No 4, p. 314–324.
34. Weise, M. The Real Revolution in Online Education isn't MOOCs. *Harvard Business Review*, 2014, October 17.
35. Wise, R. Baumgartner P. Go Downstream: The New Profit Imperative in Manufacturing. *Harvard Business Review*. 1999, Vol. 77, No 5, p. 133–141.
36. White, A., Stoughton, M., Feng L. *Servicizing: The Quiet Transition to Extended Producer Responsibility*. Technical Report, Tellus Institute, Boston, MA., 1999.
37. Wren, A. *The Political Economy of the Service Transition*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Dalia Vidickienė

Economic Regulation Directions Regarding the Essential Shift in the Structure of Economy

Abstract

This article analyzes the essential shift in the structure of the economy from industrial to service-dominated economy and the impact of the increasing role of the service sector to the development of economic system and effectiveness of current economic regulation means. Two key theories are dealing with structural changes – deindustrialization theory and post-industrial economy theory. There are distinct research communities providing different perspectives on the rationale, design and delivery of the economic development and economic regulation. The comparative analysis provide an integrative and organising lens for viewing the various contributions to knowledge production from those research communities addressing economic regulation directions and means. The first part of the paper presents a critical assessment of the recommendations to the employment and equality policy makers

provided by the deindustrialization theory developing research community. The second part of the paper is devoted for the evaluation of the post-industrial theory perspectives to develop service-dominated economy. This study provides three main trends in economic regulation, which are identified as main accelerators of the economic system evolution, namely: i) creation and maintenance of information-communication infrastructure; ii) servitization of manufacturing and agriculture, and iii) essential reform of educational system.

Dalia Vidickienė – socialinių mokslų daktarė, Lietuvos agrarinės ekonomikos instituto vyriausioji mokslo darbuotoja.

E. paštas: dalia@laei.lt.

Dalia Vidickienė – Doctor of Social Sciences, Chief Researcher at the Lithuanian Institute of Agrarian Economics.

E-mail: dalia@laei.lt.

Straipsnis įteiktas redakcijai 2017 m. birželio mėn.; recenzuotas; parengtas spaudai 2017 m. rugsėjo mėn.